

משמעותו של הפסיפס שבבית-הכנסת של בית-אלפא *

מאת

רחל וישניצר (ניו-יורק)

הסמל השכיח ביותר באמנות היהודית מן המאה הא' ועד למאה הו' לסה"נ, הם הלולב והאתרוג המשמשים בעבודת-הקודש של חג הסוכות. אנו מוצאים אותם מצוירים זה בצד זה על גבי המטבע של מרד בר-כוכבא מן המאה הב', שבצדה האחורי נראה מבנה של עמודים. זימון קדום זה שנודמנו בציור ארבעת המינים עם בניין, עורר ויכוח בקרב החוקרים. א. רייפנברג פירש מבנה זה כבית-כנסת¹. שאר חוקרים סבורים, שהוא תמונת בית-המקדש². אף באחד מציורי-הקיר של בית-הכנסת של דורא-אברופוס שבסוריה, שזמנם המאה הג' לסה"נ, ארבעת המינים באים בצדו של בניין השנוי במחלוקת בין החוקרים, שקללינג פותרו כארון-הקודש של בית-הכנסת ומגיל דוד בואיסון מזהה אותו כמקדש שלמה³. בציור זה נוסף עוד חפץ אחד: המנורה בת שבעת הקנים, ובצירוף זה, שפעמים הבניין חסר ממנו והמנורה באה בו בכל מקום, אנו מוצאים את ארבעת המינים הסמליים מצוירים על גבי מצבת-קברים, נברשות, מעשי זכוכית ופסיפסים של רצפות שבבתי-כנסיות. במרוצת הזמן נוספו על מבחר זה של הסמלים עוד כמה תשישי-קדושה. והנה יש מקום לשאול, גיבוב זה של תשישי-קדושה מה טעמו? כלום

* דברים שנאמרו באספה השנתית של החברה המזרחנית האמריקנית. שנערכה בניו

יורק בי"ג באפריל 1954.

1) A. Reifenberg, *Ancient Hebrew Arts*, New York, 1950, p. 92.

2) H. W. Beyer und H. Lietzmann, *Die Jüdische Katakombe der Villa Torlonia in Rom*, Berlin, 1930, p. 46.

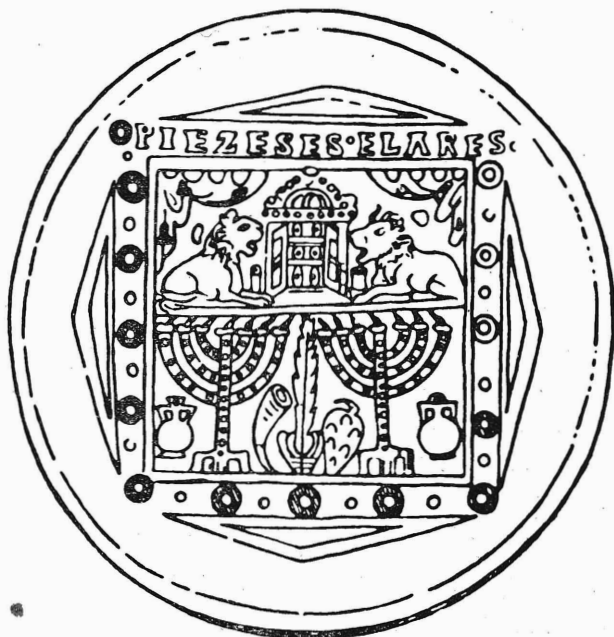
3) C. H. Kraeling, in Rostovtzeff, ed. *Preliminary Report on the 6th Season of Work. Report on the Synagogue at Dura-Europos*, New Haven, 1936, p. 343. Du Mesnil du Buisson, *Les Peintures de la Synagogue de Dura-Europos*, Rome, 1939, p. 20. R. Wischnitzer, *The Messianic Theme in the Paintings of the Dura Synagogue*, Chicago, 1948, p. 88.

יש לראותו כמין לוח הכלים הנהוגים בעבודת-הקודש בבתי-הכנסיות במשך השנה, או אינו אלא נצברו הכלים הללו באותם ציורים, כדי להדגים רעיון מסוים, חוויה דתית מיוחדת?

התשובה לשאלה זו תמצא לנו מתוך עיון בשאר ציורים קדומים של סמלים יהודים.

על גבי אחד מכלי-הזכוכית המוזהבים, בני המאה הדי', שנמצא ברומא, שוב בא מבנה קטן, וכאן ברור שהוא ארון-קודש, שכן דלתותיו פתוחות ודרך הפתח אנו רואים את ספרי התורה העומדים על גבי אצטבאות. בתחתונו של ציור זה באו שתי מנורות, שנכפלו כנראה מפני התואם, וגם לולב, שני שו-פרות, אמפורה ואתרוג אחד או שני אתרוגים⁴). האריות שמשני צדי הארון (שכמותם נמצאו בחפירות של בתי-כנסיות) והארון גופו על ספרי-התורה שבתוכו, מעידים שלפנינו מסיבות של בית-כנסת (ציור 1).

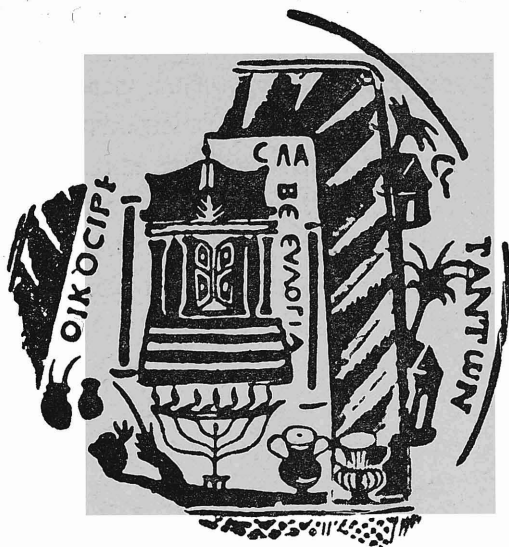
כנגד זה כלי-זכוכית אחר, הידוע בשם כלי-הזכוכית המוזהב של

ציור 1

⁴) E. R. Goodenough, *Jewish Symbols in the Greco-Roman Period*, New York, 1953, III, Fig. 964.

די-רוסי, עדות אחרת עמו (ציור 2). המבנה המצוייר כאן מתוך ניסיון להעלות פרספקטיבה, יש בו סימנים המסייעים לזיהויו, אף-על-פי שפתחו סגור, ברור, שזה מקדש בן ארבעה עמודים, ששניים מהם עומדים בנזלים בחזיתו. הבניין עומד בתוך חצר שהיא מוקפת שדרה של עמודים. בקדמת הבניין נראה זיו המחופה מסכית של תשבץ, שלא עמדו עליו החוקרים עד כאן.

ציור 2

בוודאי זהו המזבח, שהיה מכוסה "מכבר מעשה רשת נחושת", כמתואר בס' שמות כ"ז, ד'. על גבי המזבח עומדות שתי אמפורות השוות זו לזו בכל פרטי צורתן. קצת לאחוריהן של אלו אנו רואים את המנורה ואת האתרוג עם הלולב, וכנראה גם מורביות של ערבה בתוך כד. די-רוסי זיהה את המבנה הזה כמקדש שלמה, והוא סמך את זיהויו על שני העמודים, הדומים לשני העמודים של אולם-ההיכל במקדש שלמה, שנקראו בשמות יכין ובועז. המזבח שלנו מתיישב גם הוא בפתרון זה, ואף יש מקום להוסיף ששתי האמפורות השוות בצורתן, העומדות על המזבח, הם הספלים לניסוך המים והיין על המזבח, והוא רמז למנהג שהיה נהוג בעבודת חג הסוכות. את המים היו שור אבים מבררכת השילוח, וקודם שאיבת המים היו מקיפים את המזבח המעוט מורביות של ערבה ותוקעים בשופר כדי להשמיע על ההקפות.⁵

⁵ לעניין הויכוח על כלי-הזכויות המוזכר של די-רוסי עי' "Die Messianische

ניסוך המים וניסוך היין בחג הסוכות הם מנהגים שהיו נוהגים בימי הבית השני, אבל חז"ל סבורים, שזוהי הלכה למשה מסיני (ירוש' סוכה ראש פ"ד, וב"ב ל"ד ע"א), וכבר היתה נהוגה בימי הבית הראשון, והוא הטעם, מפני מה באה תמונתו של מקדש שלמה בציור כלי-הזכוכית המוזהב של די-רוסי. שני המבנים הנראים מאחורי שדרת העמודים של המקדש מוחזקים עלפי-רוב כאבולים. לפי דעתנו, הללו סוכות הן לישיב בהן בחג האסיף, וענפי הדקלים התלויים ויורדים מעל הבתים הללו מעידים על שימושם⁶.

אמור מעתה, שארבעת המינים הבאים בציור כלי-הזכוכית המוזהב של די-רוסי הם מגופי תשמישיה של עבודה שהיתה נעשית במקדש, של עבודת-חקוי סמלית, שמכוונת היתה להשפיע על ירידת הגשם. שהרי משחרב הבית שוב לא היתה שאיבת המים ולא היה ניסוך המים.

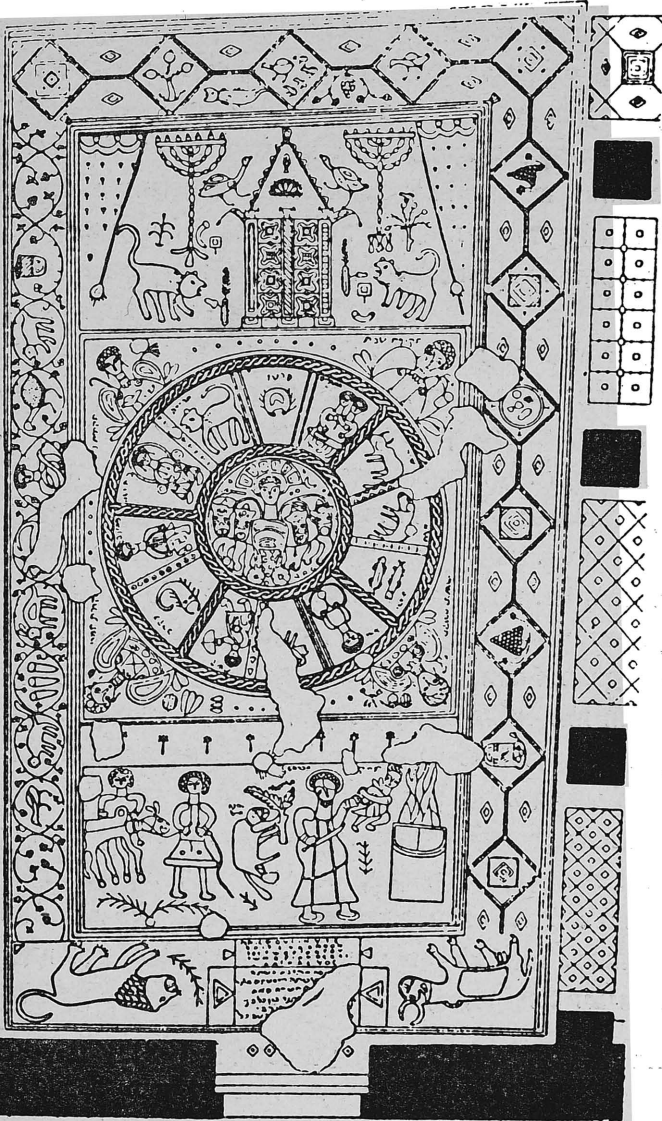
ומתוך מה שלמדנו מן העדויות הללו יש בידנו עתה לנסות ולפרש את פסיפס-הרצפה של בית-הכנסת שבבית-אלפא, שהוא בן המאה ה' לסה"נ (ציור 3). הפסיפס המכסה את רצפתו של אולם-התווך שבאותו בית-כנסת, מורכב משלוש חטיבות: האחת סמוכה לכניסה, ובה הציור של עקדת-יצחק, אחריה בא הציור של גלגל המזלות, ולאחריו של זה החטיבה הסמוכה לארון-הקודש שבעליונו של האולם, ובו ציור של טכס מטכסי העבודה. יש בו בציור הטכס כמה צדדים שווים עם כלי-הזכוכית המוזהבים בני המאה ה'. המנורות וה-אריות ישנם כאן. אף מוצאים אנו בחטיבה זו את השופר, ומן הראוי שנבדוק, אם יש לתתו עניין להקפות המזבח שנזכרו לעיל. וכן רואים אנו כאן "פרי עץ הדר וכפות תמרים", וגם מחתה לנקות את המנורה, כל אלה חפצים השכיחים גם במעשי-הרכבה אחרים של ציור. אף יש כאן חידוש, הוא העץ הפורח שבצד ימין וכנגדו עץ נובל מצד שמאל. העץ הפורח נתפרש מתוך חריפות כ"מטה אהרן לבית לוי", שהיה מונח "לפני העדות למשמרת, לאות לבני מרי". כאמור בס' במדבר, הובאו לאחר מחלוקת קורח ועדתו מטות כל שבטי ישראל לאוהל-מועד, מטה לנשיא אחד, ושם אהרן נכתב על מטה לוי; למחרת היום פרח מטה אהרן וגמל שקדים, ואילו שאר המטות לא פרחו. העץ הנובל שמצד שמאל מכוון כנגד מטותיהם של שאר השבטים (במדבר י"ז, ט"ז-כ"ה)⁷.

Hütte in der Jüdischen Kunst", *MGWJ*, N. S., XLIV (Sept./Oct. 1936)
381 ff (illustrated). גודינאף (שם, II, ע' 115) פירש את המבנה כקבר.

6) וישיצר, שם.

7) J. Leveen, *The Hebrew Bible in Art*, London, 1944, p. 63.

תבנית הבניין שבחטיבה העליונה של הציור יש בה כמה סימני ייחוד.
מבחינים אנו בשלושה ספלים הקבועים בראשן של מזוזות הפתח ובכמה בליטות

משונות כלשהו שבקצותיו התחתיות של הגמלון. גודינאף (Goodenough) רואה את הבליטות הללו כאקרותריונות, אלא שהוא מתקשה לברר את טיבה של "השלשלת והנטיפה התלויה בה", היורדות מכל אחד מן האקרותריונות הללו⁸. מבחינה ארכיטקטונית יש לחלוק על פירושו, שכן לא מצינו אקרותריונות המזדקרים בדרך זו. לדעתי, הבליטות הללו הן מרזבים לגשם, והשלשלת, ומוטב שנדקדק ונאמר סדרת הנקודות, ו"הנטיפה התלויה בהם" הם מים נוטפים, ובסופם טיפה של גשם התופחת לפי שהיא עומדת לשקוע. מעתה יתברר לנו לאשורו טיבם של הספלים העומדים בראשן של מזוזות הפתח: תפקידם לאצור את מי הגשם.

במסכת ראש השנה כתוב: "ומפני מה אמרה תורה נסכו מים בחג? אמר הקב"ה: נסכו לפני מים בחג, כדי שיתברכו לכם גשמי שנה". בפסיפס הנידון תוארה תוצאתו של ניסוך-המים, ברכת הגשמים הבאה מכוחו: הגשם זורם מן המרזבים של ארון העדות שבאוהל מועד, שהוא סמל המקדש המקובל על דמיונו של העם, וגם הניסוכים גופם המסייעים לתפילות הגשם שיירצו לא נעדרו מציורי הפסיפס הזה. אנו מוצאים רמזים להם בחטיבה של גלגל המזלות.

גלגל המזלות מצוייר בתוך ריבוע, שבפינותיו תוארו דמויותיהן של ארבע תקופות השנה בצורת נשים. דמותה של תקופת הסתו המתוארת בפניה הימנית התחתונה, יש בצדה שני פכים קטנים כפולי-ידיות שהם סמל טבעה. א. ל. סוקניק הבחין לראשונה ששני העצמים הקטנים הללו הם כדים, אבל ספק אם עמד על ייחוד משמעותם⁹. הואיל והסתו היא העונה שבה חל חג הסוכות, ברי ששני הפכים הקטנים הם ספלים לניסוך המים והיין, ועכשיו גם מתברר, שהשופר הבא בחטיבה של ציור טכס העבודה הוא מתשמישי שמחת בית השואבה. לא כאן המקום להאריך בתיאור שניתן בפסיפס לשאר תקופות השנה. אף-על-פי-כן דמות החורף הבאה בפניה הימנית העליונה, ראויה שניתן עליה את הדעת בייחוד. שלא כדמויותיהן של שאר התקופות, דמות החורף אינה נושאת פירות בחיקה, והדין נותן כך. בצדה אנו רואים חפץ שצורת גליל לו, ועמו ענף ושני עלים. גודינאף הבחין לתמהונו שדמות האשה המסמלת את החורף, תוארה כעלמה צעירה ויפה, אדומת לחיים וזהובת שער¹⁰. אף היא עדויה עגילים באזניה ורביד על צווארה, בדומה לשאר שלוש הנשים.

8) Goodenough, *op. cit.*, I, p. 252.

9) E. L. Sukenik, *The Ancient Synagogue of Beth Alpha*, Jerusalem, 1932, p. 35 (Engl. ed).

10) Goodenough, *Op. cit.*, I, p. 249, note 499.

קשה לעמוד על טעמו של תיאור משונה זה של דמות החורף, אלא אם כן נוכל למצאו בסמל טבעה. הוא החפץ הגלילי המופלא שבצדה. עד עכשיו לא הוצע שום פירוש למהותו של הגליל הזה. אני סבורה שהיא מגילת ספר-תורה, שאף הוא חפץ שאנו מוצאים אותו לפעמים בציורי כלי-הזכוכית המוזהבים (ציור 4), וגם בציור של כוך במערת-הקברים של טורלוניה שברומא ובשאר

ציור 4

מצבות-זכרון של יהודים (11). והרי זו המצאה חריפה של אותו צייר, שסימל את טבעה של תקופת החורף בספר דווקא, לפי שבאותה תקופה עבודות השדה כולן בטלות מאונס, אלא שקשה להכריע, אם נתכוון לרמוז בכך, שבימי

(11) ועל' גם כלי-הזכוכית המוזהב, שם, ציור 968. ולציורי הקברים עי' Beyer und Lietzmann, *op. cit.*, Pl. 4.

החורף רגילים ללמוד את התורה או שרגילים לכתוב את ספרי התורה. כבר עמד על כך סוקניק, שארבע תקופות השנה המתוארות בחטיבה של גלגל המזלות, אינן מקבילות לחודשי השנה המסומלים על-ידי המזלות. זרועות הגלגל המסמנות את שנים-עשר המדורות של המזלות מפוסקות בר-ווחים לא שווים, ולא השתדלו לכוון את הרביעים של העיגול שיהיו מתייש-בים בתוך צירי המרובע. כיוון שגם בפסיפס של בית-הכנסת שבנערן נמצא חוסר תיאום בין התקופות לחודשים וכן גם בפסיפס של רצפת בית-הכנסת של חוספיה (עספיה) שגילהו מ. אבי-יונה¹²), שום סברה אינה עשויה להתקבל על הדעת אלא אם כן תיישב את הסטיות שבכל הציורים הללו, שיש בהם שינויים מיוחדים לכל אחד מהם.

דבר אחד דומה ודאי: כוונת הצייר בציור תקופות השנה עיקרה היתה להבליט את מצוות הדת הכרוכות בהן, ואילו בצד החקלאי שבהן לא טיפל אלא בקיצור. שקידה יתרה זו על הבלטת המעשים הדתיים הכרוכים בתקופות השנה, אפשר היא גרמה לו לצייר שיסיה את דעתו מסדר המזלות שבגלגל. הדבר שחשוב היה בעיניו ועליו נתן את עיקר דעתו בסידור החטיבה של גלגל המזלות בבית-אלפא — הוא מקומו של ספר-התורה, שהשתדל להראותו לעיני המתפלל בשעה שהוא עולה בסטרה לקראת ארון-הקודש. ועל כן זקפו וקבעו בפינה הימנית העליונה של הציור המרובע.

בסיכום הדברים אנו רשאים לומר, שבפסיפס של בית-אלפא ארבעת המינים של חג הסוכות צורפו במתכוון לשאר סמלים כדי להדגים בדרך זו חוויה דתית מיוחדת — את חגיגת אחד הגדולים שבמועדי השנה, כפי שהיתה רגילה בימי הבית. על רעיון זה של הציור הוסיפו את הרעיון של ספר-התורה, שתפקיד מרכזי נועד לו בסדר העבודה שבבית-הכנסת. ואפשר שבציור כפול-סמלים זה כבר נרמז המנהג שהונהג בדורות המאוחרים לפתוח את מחזור הקריאה בתורה. ביום האחרון לחג הסוכות, הוא יום שמחת תורה.

ברי, שמורשת המקדש, שהוא רעיון אורגאני ומקורי, היתה עתים תשה ועתים גוברת ולפעמים היתה מתעמעמת לגמרי על-ידי היסודות השאולים מבית-הכנסת שבאותו דור; אבל בתוכנית גדולה ומרובת ההינף, כגון זו של הפסיפס שבבית-אלפא, שכנראה נערכה בהדרכתם של חכמי התורה, בא הרעיון של מורשת המקדש לכלל ביטוי מובהק ונקי משמץ תערובת.

¹² Avi-Yonah, "A Sixth-Century Synagogue of 'Isfiya", *Quarterly of the Department of Antiquities in Palestine*, III. 3 (1933), pp. 126 ff.